

CZĘŚĆ II: PRAKTYKA – BADANIA – WDROŻENIA**UWARUNKOWANIA I TRUDNOŚCI WYCHOWANIA PROEKOLOGICZNEGO
W SZKOLE POLSKIEJ W OPINII UCZNIÓW (SPRAWOZDANIE Z BADAŃ)****CONDITIONING AND DIFFICULTIES IN PROEKOLOGICAL EDUCATION
IN POLISH SCHOOLS IN THE OPINION OF STUDENTS (REPORT FROM THE RESEARCH)**

Rozprawy Społeczne, nr 2 (IX), 2015

Sebastian Sobczuk

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Sobczuk S. (2015), *Uwarunkowania i trudności wychowania proekologicznego w szkole polskiej w opinii uczniów (sprawozdanie z badań)*. Rozprawy Społeczne, 2 (IX), s. 47-57.

Streszczenie: Kryzys środowiska jest wciąż aktualnym wyzwaniem przed jakim stanęła współczesna edukacja. Wychowanie człowieka w tym również wychowanie proekologiczne, uzależnione jest od wielu czynników, które we współczesnej rzeczywistości ulegają bardzo dynamicznym zmianom. Szkoła musi czuć i być otwarta na te zmiany, dlatego konieczna jest wnikliwa i nieustająca obserwacja skuteczności oddziaływań wychowawczych w tym zakresie. Celem pracy było ukazanie aktualnego stanu realizacji (uwarunkowań i trudności) wychowania proekologicznego w szkole polskiej, w oparciu o badania uczniów szkół z terenu powiatu białskiego. Badania przeprowadzono z wykorzystaniem metody sondażu diagnostycznego. Analiza zgromadzonych danych, umożliwiła sformułowanie kilku ważnych wniosków dotyczących trudności i perspektyw realizowania szkolnego wychowania proekologicznego. Zidentyfikowane trudności wskazują również na potrzebę dalszego podejmowania badań w zakresie wychowania proekologicznego i jego uwarunkowań w celu diagnozowania zmian, jaki zachodzą oraz mogą być dokonywane, a wymagają nieustannej weryfikacji z uwagą na troskę o efektywność tej dziedziny wychowania.

Słowa kluczowe: wychowanie, wychowanie proekologiczne, wartości proekologiczne, postawa proekologiczna

Summary: Environmental crisis has been an ongoing challenge for modern education. Human education, including proecological education, depends on many factors, which in the contemporary reality undergo very dynamic changes. The school has to watch over and be open to these changes, therefore, it is necessary for the observation of educational effectiveness in this regard to be thorough and unceasing. The aim of this study was to show the current state of implementation (determinants and difficulties) of proecological education in Polish schools, based on a survey of students from the Biała Podlaska county. The study was conducted using the method of diagnostic poll. The analysis of the collected data allowed to formulate some important conclusions about the difficulties and prospects of implementing the proecological school education. The identified problems also point out to the need for further research to be undertaken in the field of proecological education and its conditions in order to diagnose the changes which occur and may be made, and which need to be continually evaluated due to the concerns about the effectiveness of this field of education.

Keywords: education, proecological education, proecological values, proecological behaviour

Wstęp

Odpowiednie wychowanie stwarza współczesnemu człowiekowi szansę na wyjście z kryzysów i motywuje go do działania. Z tego względu wychowywanie proekologiczne, staje się szczególnie ważne i aktualne, zwłaszcza w czasie odczuwanego kryzysu środowiska, którego źródła (podobnie jak i innych sytuacji kryzysowych) należy upatrywać w samym człowieku – w jego postawie względem

środowiska, w której kluczową rolę odgrywają wartości, w tym również wartości proekologiczne. *Wychowanie* bowiem „nie istnieje bez wartościowania” (Nowak 2001, s. 13-20).

Proces wychowania do wartości zależy jednak od wielu czynników, które mogą zmniejszyć lub zwiększyć skuteczność jego realizacji. Stąd też istotne wydaje się sprawdzenie jak przedstawia się sytuacja uwarunkowań współczesnego wychowania proekologicznego oraz związanych z nimi trudności w jego realizacji. Taka diagnoza powinna również pozwolić na sformułowanie wniosków mogących pomóc w zwiększeniu skuteczności procesu wychowania proekologicznego w szkole polskiej.

Adres do korespondencji: Sebastian Sobczuk, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, ul. Siderska 102, 21-500 Biała Podlaska, e-mail: sobczuk.s@gmail.com, tel: 83 344 99 15

Termin *wartość* pochodzi od łacińskiego słowa *valor* – „wartość” lub *valere* – „być wartym”. Zdaniem Mieczysława A. Krąpca, „wartość jest to jakość bytu, o ile ten jest przedmiotem intencyjnych aktów poznawczo-pożądawczych” (Krąpiec 1979, s. 173). Kategoria wartości ulega zawężeniu, gdy złączymy ją z ekologią – uzyskujemy wówczas określenie *wartości proekologiczne*. Wartości proekologiczne, zdaniem Stanisława Cz. Michałowskiego, są to wartości, które umożliwiają harmonijny rozwój osoby ludzkiej, przyrody i społeczeństwa [...] urzeczywistniają się w kontakcie człowieka z naturą” (Michałowski 1998, s. 103-118). Wartości stanowią fundament w procesie kształtowania się postawy człowieka, w tym także postawy proekologicznej. *Postawa* bowiem to taka „cecha psychiczna jednostek, która wiąże je ze światem otaczających je wartości kulturowych” (Nowak 1973, s. 17). Przez *postawę proekologiczną* należy rozumieć zatem „zachowanie bądź nastawienie człowieka do środowiska. Zachowanie to, na co wskazuje przedrostek *pro-*, jest pozytywne i powinno się wyrażać przez szacunek dla przyrody, rozumienie jej praw i dbanie o jej stan” (Budniak 2010, s. 214).

Na podstawie analizy literatury przedmiotu do wartości określanych mianem wartości proekologicznych możemy zaliczyć zwłaszcza: szacunek dla życia, zdrowie, wrażliwość na przyrodę, odpowiedzialność za środowisko, umiarkowanie (powściągliwość), solidarność, pracę, odwagę manifestowania i dokonywania wyborów proekologicznych (odwagę bycia), miłość do przyrody, mądrość w podejmowaniu wyborów proekologicznych, nadzieję na przezwyciężenie kryzysu środowiska (Por. Skolimowski 1991; Marek-Bieniasz 2001; Sztumski 1999; Domka 2001; Bonenberg 1992; Tyburski 1999; Michałowski 1998; Aleksandrowicz 1988; Jonas 1996; Jan Paweł II 1999; Dołęga 2001; Drengson 1989). Tymczasem analiza podstawy programowej wykazała, że z pośród wymienionych wartości uznawanych za proekologiczne, pomija ona: pracę, miłość, nadzieję oraz szacunek dla życia¹ – który stanowi naczelną wartość proekologiczną. Fundamentalne znaczenie poszanowania dla życia w wychowaniu proekologicznym wynika to z faktu przyjętej koncepcji edukacji szkolnej, opierającej się na założeniach *personalizmu integralnego*².

¹ Zob. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik 2: Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów (klasy IV-VI)*, (Dz. U. z 2002 r., nr 51, poz. 458).

² Termin *personalizm* pochodzi od łacińskiego słowa *persona*. Ten zaś, pochodzi prawdopodobnie od etruskiego słowa *phersu*, które oznaczało aktora w masce, odgrywającego jakąś rolę na scenie. Polski termin *osoba* wywodzi się prawdopodobnie z indoeuropejskiego zaimka *se* i oznacza odniesienie człowieka do samego siebie, do własnego ja (zob. S.Cz. Bartnik, *Personalizm uniwersalistyczny*, „Personalizm” nr 2, 2002, s. 54). *Personalizm* w pedagogice, sięga odległej tradycji wychowania, zwłaszcza chrześcijańskiej (zob. R. Guardini, *Podstawy pedagogiki*, w: *Bóg daleki – Bóg bliski*, tłum. J. Koźbiał, Poznań, Wydawnictwo „W drodze”, 1991, s. 275-278), jest to pogląd podkreślający prymat osób (zob. E.L. Mascall, *Chrześcijańska koncepcja Człowieka*, Warszawa, Wydawnictwo Pax, 1962, s. 9-22). *Osoba* jest centralnym pojęciem *personalizmu* (zob. W. Granat, *Personalizm chrześcijański. Teologia osoby ludzkiej*, Poznań, Wydawnictwo Księgarnia Św. Wojciecha, 1985, s. 55-86). Jej pierwszą

Wobec wyraźnej potrzeby wychowania młodego człowieka do wartości – czego dowodem jest obserwowany kryzys środowiska wynikający z kryzysu wartości proekologicznych – zauważa się w reformującej się szkole polskiej wzrost tendencji poszukiwania skuteczniejszych programów, metod kształcenia i atrakcyjniejszych form prowadzenia zajęć. Odchodzi się od jednolitych programów nauczania, na rzecz poszukiwania rozwiązań dydaktyczno-wychowawczych, zachęcających do aktywnego odkrywania i przyswajania wartości³.

Rodzi to przed polską edukacją bardzo trudne zadanie, jakim jest pobudzanie uczniów do bardziej aktywnej współpracy w przyjmowaniu wartości w procesie edukacji szkolnej. Kluczową rolę może tutaj odegrać przedstawiana uczniom oferta edukacyjna, zwłaszcza zaaprobowana przez samych uczniów. W promowaniu postaw proekologicznych, szczególnie istotna staje się zatem atrakcyjna i bogata oferta edukacyjna, taka, która spotykając się z aktywną postawą wychowanka, ułatwi wprowadzanie go w świat wartości proekologicznych, jak też umożliwi przyjmowanie przez niego tych wartości i urzeczywistnianie ich w życiu.

Ponieważ efekty wychowawcze zależą od wielu czynników, mających wpływ na proces wychowania. Przeprowadzone badania zaprojektowano tak, aby pozwoliły na rozpoznanie trudności w realizacji wychowania do wartości proekologicznych w szkole polskiej na podstawie opinii uczniów, przez co mogą się również przyczynić do poszukiwań konkretnych rozwiązań w tym zakresie.

W badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego. W ramach tej metody zastosowano technikę ankietowania zaś narzędziem służącym do zebrania danych był kwestionariusz ankiety. Badaniami objęto uczniów z 17 wybranych szkół z terenu powiatu bialskiego – zarówno wiejskich (9 szkół) jak i miejskich (8 szkół). W badaniach udział wzięło 560 uczniów trzech etapów kształcenia (szkoła podstawowa – klasy IV-VI, gimnazjum, szkoła ponadgimnazjalna).

Realizacja szkolnego wychowania proekologicznego w opinii uczniów

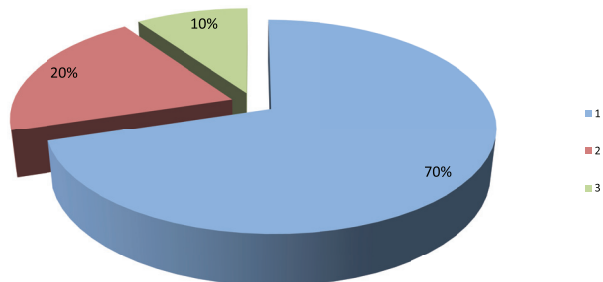
W badaniu trudności w realizacji wychowania do wartości proekologicznych wykorzystano *Kwestionariusze ankiet dla uczniów – wychowanie proekologiczne w szkole*. Uzyskane wyniki zostaną przedstawione w odniesieniu do całej grupy badanej oraz w stosunku do płci badanych uczniów.

Kwestionariusz ankiet umożliwił sprawdzenie, jak uczniowie rozumieją *proekologiczny sposób*

definicję sformułował rzymski filozof Anicius Boethius: „osoba jest indywidualną substancją natury rozumnej” (S.Cz. Bartnik, *Personalizm*, Lublin, Wydawnictwo Ojców Kapucynów, 2000, s. 84).

³ Od roku 1998, do systemu oświatowego w Polsce, począwszy od drugiego etapu edukacyjnego (czyli od klas IV-VI szkoły podstawowej), poprzez gimnazjum i szkoły ponadgimnazjalne (liceum i technikum), wprowadzono, obok przedmiotów i bloków przedmiotowych, tzw. ścieżki edukacyjne o charakterze wychowawczo-dydaktycznym. Jedną z tych ścieżek jest edukacja proekologiczna.

życia. Na podstawie uzyskanych wyników badań ustalono, że badani uczniowie rozumieją właściwie to zagadnienie. 70,2% z nich, uważa, że polega on na (1) *życiu w harmonii z przyrodą*. Wyniki badań pozwalają również stwierdzić, że pozostali badani uczniowie nie rozumieją w odpowiedni sposób *proekologicznego sposobu życia*. Uznali, że ogranicza się on do (2) *spędzania czasu w otoczeniu przyrody* (20,1%) oraz (3) *posiadania dużej wiedzy ekologicznej* (9,7%). Te pierwsze wyniki pozwalają pozytywnie ocenić szkolne wychowanie proekologiczne. Ich graficzne ujęcie przedstawia Rysunek 1:

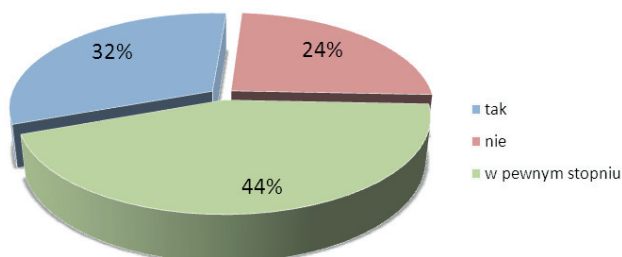
Rysunek 1. Osoby znaczące w realizacji stylu życia proekologicznego (dla uczniów)

Otrzymane wyniki z jednej strony pokazują wysoki poziom dojrzałości uczniów, wynikający z właściwego (licznego – aż 70,2%), jak na ich etap rozwoju, rozumienia tego zagadnienia. Z drugiej strony wyniki pokazują, że istnieje potrzeba dalszego wprowadzania, przynajmniej zdaniem części z uczniów (29,8%), do bardziej właściwego rozumienia tego pojęcia.

W stosunku do płci badanych uczniów stwierdzono, że 73,8% dziewcząt oraz 67,6% chłopców rozumie, że proekologiczny sposób życia (postawa proekologiczna) polega na *życiu w harmonii z przyrodą*. Według 17,1% dziewcząt i 22,8% chłopców, sprowadza się ona do *chęci spędzania czasu w otoczeniu przyrody*. Dla 9,1% dziewcząt i 9,7% chłopców wynika ona jedynie z *posiadania dużej wiedzy ekologicznej*.

Można zatem powiedzieć, że uczniowie dość dobrze rozumieją, czym jest *proekologiczny sposób życia* (postawa ekologiczna).

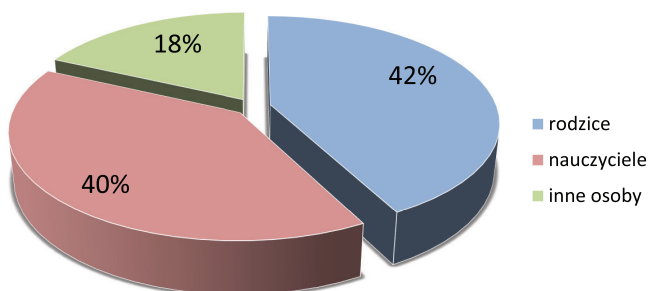
Analiza wyników uzyskanych przy pomocy *kwestionariusza ankiety* na temat wychowania proekologicznego w szkole, pozwoliła stwierdzić istniejące zainteresowanie uczniów tematyką ekologiczną. Wyniki pokazują, że badani uczniowie w 31,8% interesują się tematyką ekologiczną, 24,4%, *nie* interesuje się nią wcale, a 43,8% odpowiedziało, że interesuje się nią *w pewnym stopniu*. Wyniki prezentuje graficznie Rysunek nr 2:

Rysunek 2. Motywacja interesowania się problematyką edukacji ekologicznej wśród uczniów

W stosunku do płci badanych osób stwierdzono, że 34,5% dziewcząt *interesuje się* tematyką ekologiczną, 47,2% *w pewnym stopniu*, a 18,3% *nie interesuje się* tą tematyką wcale. W grupie chłopców uzyskano wyniki zbliżone: 28,6% chłopców *interesuje się* tematyką ekologiczną, 40,5% *w pewnym stopniu*, a 30,9% *nie interesuje się* tematyką ekologiczną.

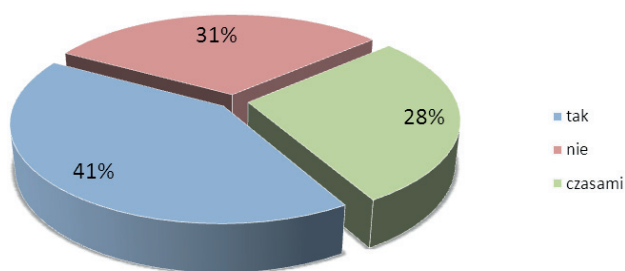
Wyniki uzyskane dzięki zastosowaniu ankiety pozwoliły ustalić, jakie osoby zdaniem uczniów wywierają największy wpływ na kształtowanie wartości proekologicznych – na ich stosunek do przyrody i zagadnień ekologicznych. Według badanych, największy wpływ (osoby znaczące) w tym zakresie mają *rodzice* (42,3%), mniejsza ilość respondentów (39,8%) uważa, że *nauczyciele*, 17,9% stwierdziło, że *inne osoby*. Wyniki przedstawione są na Rysunku 3:

Rysunek 3. Podstawowe grupy osób znaczących w przekazie stylu życia proekologicznego

Według 39,4% dziewcząt, największy wpływ na ich stosunek do przyrody wywierają *rodzice*, 45,8% uważa, że *nauczyciele*, a 14,8%, jest zdania, że *inne osoby*. Zdaniem 46,6% chłopców, największy wpływ wywierają *rodzice*, 34,7% stwierdziło, że *nauczyciele*, a 18,7% z nich sądzi, że *inne osoby*.

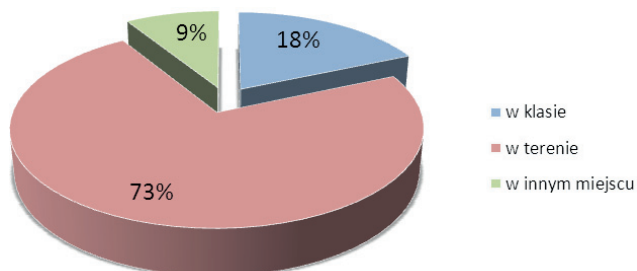
W przyjmowaniu i urzeczywistnianiu nie tylko wartości wychowania proekologicznego, ale pewnej kultury życia proekologicznego, bardzo ważne jest nie tylko zatem np. nastawienie do zajęć – chęć uczestnictwa w zajęciach, ale to wszystko i cały ten klimat (zarówno w domu, jak i w szkole oraz w środowisku), który te zajęcia otacza. Dodać przy tym należy, że badani uczniowie w większości (40,9%) deklarowali, że *zawsze* chętnie uczestniczą w zajęciach, na których poruszana jest tematyka ekologiczna. 27,7% badanych respondentów wyznało, że tylko *czasami* chętnie uczestniczy w zajęciach. Zaś 31,4% respondentów stwierdziło, że *nie* uczestniczy chętnie w takich zajęciach. Wyniki te mogą świadczyć o wspomnianych już wyżej pewnych słabościach systemu edukacyjnego, ale też może i bardziej zaangażowanego i motywowanego emocjonalnie prowadzenia zajęć związanych z ekologiczną edukacją. Wyniki w sposób graficzny prezentuje Rysunek 4:

Rysunek 4. Motywacyjne problemy uczestnictwa uczniów w zajęciach z edukacji ekologicznej

Przy uwzględnieniu różnicy co do płci, zauważamy, że *chętnie uczestniczy* w zajęciach ekologicznych 43,2% dziewcząt i 40,3% chłopców, *czasami* 33,4% dziewcząt i 22,3% chłopców. *Nie uczestniczy chętnie* w tego rodzaju zajęciach 23,4% dziewcząt i 37,4% chłopców.

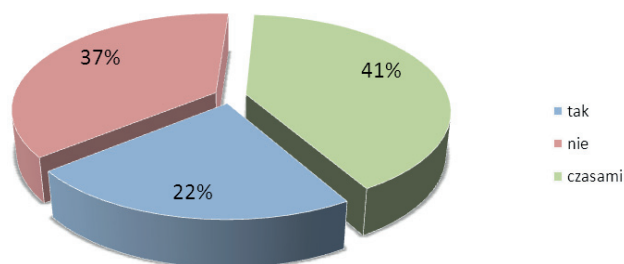
Kwestionariusz ankiety umożliwił ustalenie preferowanego przez uczniów miejsca uczestniczenia w zajęciach z międzyprzedmiotowej ścieki ekologicznej. Okazało się, że większość uczniów 72,8%, najchętniej uczestniczy w zajęciach, które są prowadzone *w terenie*. 18,4% uczniów podało, że *w klasie*, a 8,8% zadeklarowało, że *w innym miejscu*. Wyniki tych ustaleń, co do odpowiedzi na te pytania ilustruje Rysunek 5:

Rysunek 5. Ustalenia co do preferowanego miejsca uczestniczenia w zajęciach edukacji ekologicznej

Zajęcia *w terenie* woli 77,8% dziewcząt i 68,2% chłopców, natomiast 15,1% dziewcząt i 21,7% chłopców podaje, że woli zajęcia *w klasie*. 7,1% dziewcząt i 10,1% chłopców zadeklarowało, że preferuje po prostu odbywanie się tych zajęć *w innym miejscu*.

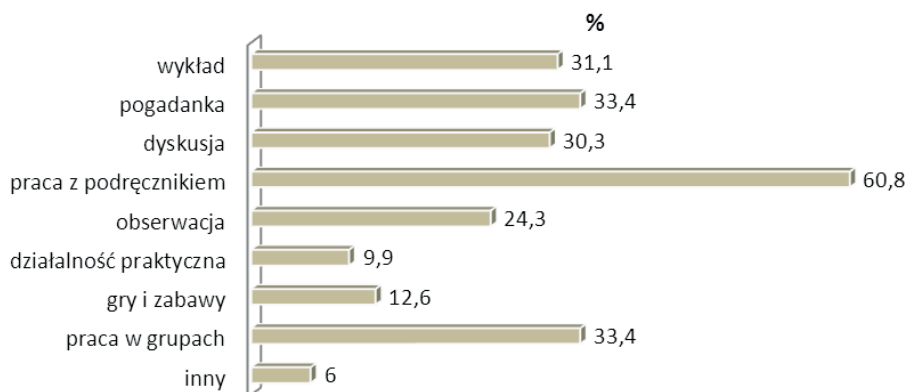
W wychowaniu proekologicznym ważną jest atrakcyjność zajęć, podjęto zatem próbę diagnozy tego zagadnienia. Według uczniów stosowane w szkole sposoby prowadzenia zajęć są *atrakcyjne* (dla 22,3% uczniów), *nie są atrakcyjne* – dla 36,8% respondentów. Najwięcej badanych osób (40,9%) uważa, że *są atrakcyjne czasami*. Przedstawione powyżej proporcje przedstawia Rysunek 6:

Rysunek 6. Uczniowska ewaluacja prowadzenia zajęć z edukacji ekologicznej w szkole

W przypadku podziału na płeć, w grupie dziewcząt odnotowano następujące wyniki: 20,3% – *tak*, 32,4% – *nie*, 47,3% – *czasami*; w grupie chłopców: 24,4% – *tak*, 41,7% – *nie*, 33,9% – *czasami*.

Za pomocą zastosowanego *kwestionariusza ankiety* zapytaliśmy również uczniów o formy prowadzenia zajęć z edukacji ekologicznej w ich szkole? Okazało się, że najczęściej wyborów (pierwsze miejsce) uzyskała *praca z podręcznikiem*, tak wybrało 60,8% badanych. Następnie kolejno: *pogadanka* i *praca w grupach* (33,4%), *wykład* (31,1%), *dyskusja* (30,3%), *obserwacja* (24,3%), *gry i zabawy* (12,6%), *działalność praktyczna*, np. uprawa roślin (9,9%) i na końcu *inny* (6,0%) sposób. Dane w sposób graficzny prezentuje Rysunek 7:

Rysunek 7. Najczęściej praktykowane formy prowadzenia zajęć w opinii badanych uczniów

Uwzględniając uwarunkowania płci respondentów, zauważamy małe różnice. Dziewczęta dokonały następujących wyborów: *praca z podręcznikiem* (64,9%), *wykład* (35,8%), *praca w grupach* (34,8%), *pogadanka* (34,7%), *dyskusja* (29,5%), *obserwacja – w środowisku lub doświadczenia* (28,2%), *gry i zabawy* (9,5%), *działalność praktyczna* (8,3%), *inne* (3,6%).

Chłopcy natomiast wybrali: *praca z podręcznikiem* (58,5%), *wykład* (33,2%), *praca w grupach* (28,6%), *pogadanka* (33,7%), *dyskusja* (30,8%), *obserwacja – w środowisku lub doświadczenia* (16,1%), *gry i zabawy* (12,7%), *działalność praktyczna* (9,7%), *inne* (7%).

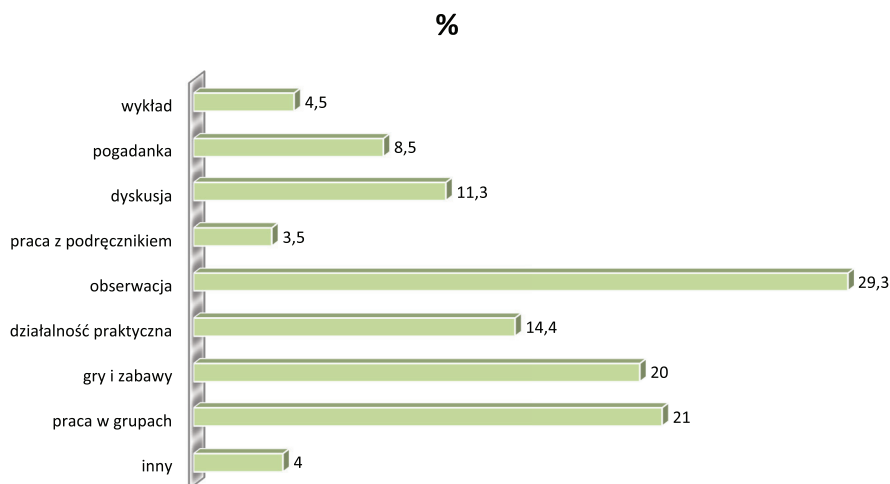
Na podstawie uzyskanych wyników badań własnych, możemy stwierdzić również, że spośród stosowanych w szkole form prowadzenia zajęć, uczniowie lubią najbardziej *obserwację* (29,3%) – na pierwszym miejscu. Mniej lubianymi formami są kolejno: *praca w grupach* (21,0%), *gry i zabawy* (20,0%), *działalność praktyczna*, np. uprawa roślin (14,4%), *dyskusja* (11,3%), *pogadanka* (8,5%), *wykład* (4,5%), *inne* (4,0%), *praca z podręcznikiem* (3,5%). Powyższe dane przedstawia Rysunek 8.

W grupie dziewcząt otrzymano (kolejno) następujące wyniki: *obserwacja – w środowisku lub doświadczenia* (39,2%), *praca w grupach* (22,6%), *działalność praktyczna* (19,8%), *gry i zabawy* (15,3%), *dyskusja* (10,3%), *pogadanka* (7,6%), *wykład* (5,1%), *praca z podręcznikiem* (4,0%), *inne* (1,4%). W grupie chłopców preferencja jest następująca: *gry i zabawy* (23,0%), *obserwacja – w środowisku lub doświadczenia* (22,2%), *praca w grupach* (18,1%), *dyskusja* (12,4%), *działalność praktyczna* (11,3%), *pogadanka* (9,1%), *wykład* (5,3%), *praca z podręcznikiem* (2,6%), *inne* (0%).

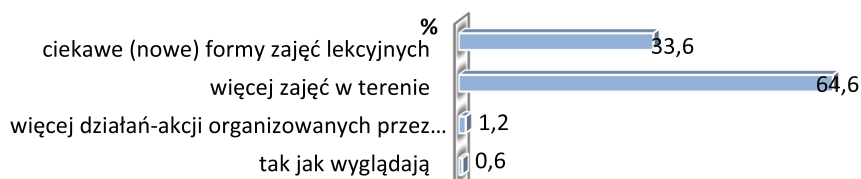
W badaniu starano się również zdiagnozować oczekiwania uczniów co do przebiegu zajęć o tematyce ekologicznej – w ramach międzyprzedmiotowej ścieżki ekologicznej. Większość respondentów (64,6%) stwierdziło, że powinno być *więcej zajęć w terenie* (pozaszkolnych, praktycznych). Mniej badanych osób (33,3%) chciało, żeby było *więcej ciekawych, nowych form zajęć w ramach lekcji* (prowadzonych w szkole). Bardzo mało osób (1,2%) stwierdziło, że powinno być *więcej działań – akcji pozaszkolnych* (konferencje, konkursy, wystawy itp.). Znikoma ilość osób (0,6%) *nie chce nic zmieniać*. Ujęcie graficzne otrzymanych wyników przedstawia Rysunek 9.

W odniesieniu do płci badanych zauważono również małe różnice, a mianowicie stwierdzono, że: 51,75% dziewcząt i 32,7% chłopców chciałoby, aby było *więcej zajęć w terenie* (pozaszkolnych, praktycznych), 26,0% dziewcząt i 48,6% chłopców uważa, że powinno być *więcej ciekawych, nowych form zajęć w ramach lekcji*; 2,6% dziewcząt i 1,2% chłopców widzi potrzebę prowadzenia *większej ilości działań-akcji pozaszkolnych* (konferencje, konkursy, wystawy itp.) w ramach edukacji ekologicznej; zaś 1,3% badanych dziewcząt i 2,2% chłopców uważa, że wychowanie proekologiczne powinno wyglądać *tak, jak dotychczas*.

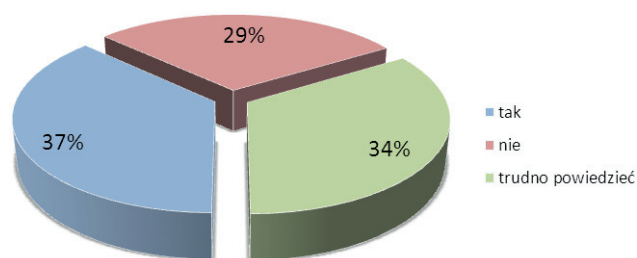
Za pomocą kwestionariusza ankiety poproszono uczniów o ocenę przygotowania (kompetencji) nauczycieli do prowadzenia zajęć ekologicznych. Badane osoby w 36,8% uważają, że *nauczyciele są dobrze przygotowani* do prowadzenia zajęć ekologicznych (odpowiedź *tak*). Odmiennego zdania (odpowiedź – *nie*) jest 29,4% respondentów, natomiast dla 33,7% uczniów jest *trudno powiedzieć* coś na ten temat. Uzyskane dane prezentuje Rysunek 10.

Rysunek 8. Najatrakcyjniejsze formy prowadzenia zajęć w opinii badanych uczniów

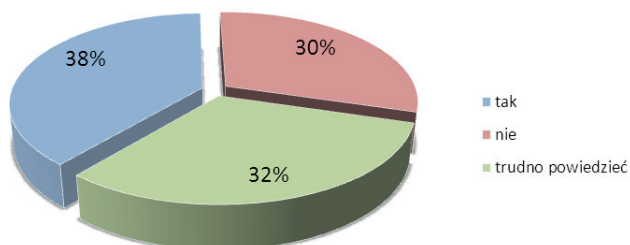
Rysunek 9. Oczekiwania i pragnienia uczniów związane z zajęciami z edukacji ekologicznej w szkole

Rysunek 10. Uczniowska ewaluacja kompetencji nauczycieli do realizacji edukacji ekologicznej

Biorąc pod uwagę płeć badanych, ustalono, że 36,1% dziewcząt i 36,7% chłopców jest zdania, że nauczyciele są *dobrze przygotowani* do prowadzenia zajęć ekologicznych, 25,8% dziewcząt i 33,5% chłopców uważa, że *nie są dobrze przygotowani* do zajęć ekologicznych, a 38,1% dziewcząt i 29,8% chłopców wybrało odpowiedź *trudno powiedzieć*.

Jak już wskazywano wyżej, niebagatelne znaczenie w wychowaniu ma jednak już samo zaangażowanie nauczyciela-wychowawcy. W związku z tym uczniowie mieli odpowiedzieć na pytanie: „Czy Twoim zdaniem nauczyciele angażują się w realizację zagadnień ekologicznych w ramach swoich przedmiotów?”. Ustalono w oparciu o uzyskane wyniki, że według 38,3% respondentów, nauczyciele *angażują się* w realizację zagadnień ekologicznych, 30,1% uważa, że nauczyciele *nie angażują się* w realizację treści z międzyprzedmiotowej ścieżki ekologicznej. Pozostałe 31,6% badanych wybrało odpowiedź: *trudno powiedzieć* (Rysunek 11).

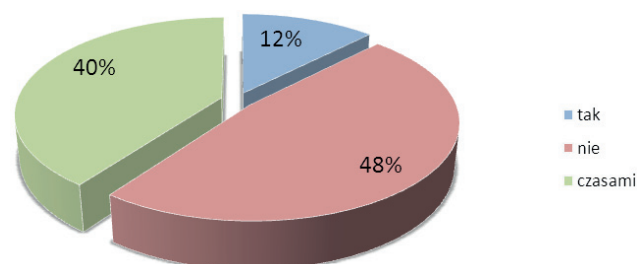

Rysunek 11. Zaangażowanie nauczycieli w realizację edukacji ekologicznej (w opinii uczniów)

Biorąc od uwagę płeć badanych odnotowano, że zdaniem 42,1% dziewcząt i 34,7% chłopców nauczyciele *angażują się* w realizację zagadnień ekologicznych w ramach międzyprzedmiotowej ścieżki ekologicznej, według 25,0% dziewcząt i 35,5% chłopców *nie angażują się* w te zagadnienia, a 32,9% dziewcząt i 29,8% chłopców uważa, że *trudno powiedzieć*.

Oznaką zaangażowania nauczycieli w wychowanie ekologiczne, jest również troska o to, by uczniowie, podobnie jak w przypadku innych przedmiotów szkolnych, poświęcali odpowiednią ilość czasu na pracę w domu. Wyniki uzyskane za pomocą kwestionariusza ankiety pozwoliły stwierdzić, że nauczyciele *rzadko zadają prace domowe z zakresu edukacji ekologicznej*, ponieważ odpowiedzi *nie* wybrało 47,8% badanych, a 39,8% twierdzi, że *czasami*.

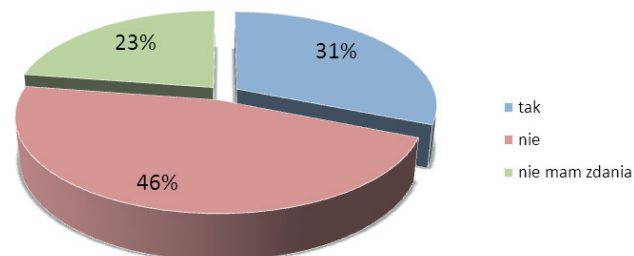
Tylko 12,4% wybierało odpowiedź: *tak* uznając, że *prace domowe z ekologii zadawane są często*. Wykazuje to Rysunek 12:

Rysunek 12. Edukacja ekologiczna w formie zadań domowych

Jak widzimy to w powyższym wykresie, dziewczęta odpowiadały na postawione w kwestionariuszu pytanie w następujący sposób: *tak* – 11,2%, *nie* – 49,2%, *czasami* – 39,6% osób. Chłopcy wybrali natomiast odpowiedzi: *tak* – 13,6%, *nie* – 47,1% i *czasami* – 39,3% badanych.

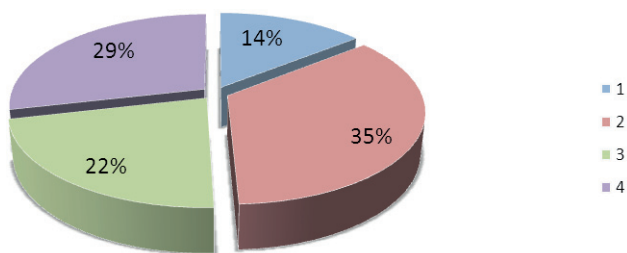
Zapytaliśmy również uczniów o ich opinie w sprawie obecności w szkole oddzielnego przedmiotu – *edukacja ekologiczna*. Odpowiedzi – *tak*, udzieliło 31,1% badanych (przypomnijmy, że na liczbę 560 wszystkich badanych), *nie* widzi takiej potrzeby 46,4% respondentów, 22,5% *nie ma zdania* w tej kwestii. Wyniki w sposób graficzny przedstawia Rysunek 13.

Rysunek 13. Opinie uczniów na temat ustanowienia przedmiotu – edukacja ekologiczna

Przy uwzględnieniu płci respondentów, wyniki wyglądają następująco: 32,2% dziewcząt i 28,9% chłopców twierdzi, że edukacja ekologiczna *powinna być obecna w szkole w formie odrębnego przedmiotu* nauczania. Odmiennego zdania – *nie powinno być odrębnego przedmiotu – edukacja ekologiczna*, jest 44,7% dziewcząt i 48,8% chłopców, a 23,1% dziewcząt i 22,3% chłopców *nie ma zdania* na ten temat.

To, w jakim stopniu zajęcia z międzyprzedmiotowej ścieżki ekologicznej są ważne dla uczniów stwierdzono, pytając o to, czy chodziliby na takie zajęcia, gdyby były nieobowiązkowe. Okazało się, że 35,2% respondentów (2) *chodziliby na nie od czasu do czasu*, następnie 28,7% stwierdziło, że (4) *trudno powiedzieć*, (3) *nie chodziliby na nie wcale* – 21,9% uczniów, a 14,2% – (1) *chodziliby na nie zawsze*. Dane graficznie ilustruje Rysunek 14.

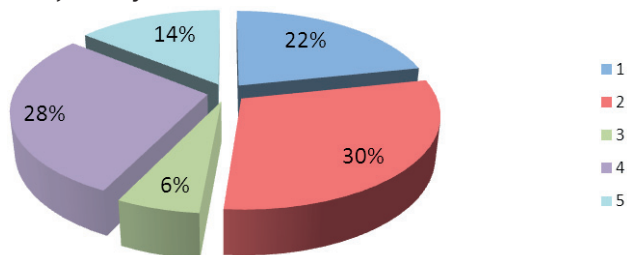

Rysunek 14. Opinie uczniów na temat edukacji ekologicznej jako zajęć nieobowiązkowych

Biorąc pod uwagę płeć uczniów udzielających odpowiedzi na powyższe pytanie stwierdzono: 36,5% dziewcząt i 33,5% chłopców uważa, że chodziliby na zajęcia o tematyce ekologicznej *od czasu do czasu*. 31,3% dziewcząt i 25,7% chłopców udzieliło odpowiedzi *trudno powiedzieć*. 16,7% dziewcząt i 27,6% chłopców stwierdziło, że *nie chodziliby na nie wcale*. 15,5% dziewcząt i 13,2% chłopców twierdzi, że *chodziliby na nie zawsze*.

Właściwa postawa proekologiczna powinna wynikać z rozumienia i przestrzegania najwyższej wartości proekologicznej – szacunku dla drugiego człowieka. Stąd też bardzo ważne jest poznanie, czy i jak uczniowie rozumieją *podstawowe kryterium właściwej postawy proekologicznej (należy dbać o środowisko przyrodnicze ze względu na drugiego człowieka – jego dobro – z troski o warunki życia innych, jako wartości najwyższej)*, w którym zawierają się wartości proekologiczne i właściwa ich hierarchia. Odpowiednie rozumienie tego kryterium jest warunkiem koniecznym (pomimo, iż *Podstawa Programowa* nie akcentuje tego kryterium) w kształtowaniu właściwej postawy proekologicznej, należy jednak pamiętać, że niewystarczającym, ponieważ zachodzi ono dzięki istniejącemu stylowi życia proekologicznego i jego ogólnemu klimatowi.

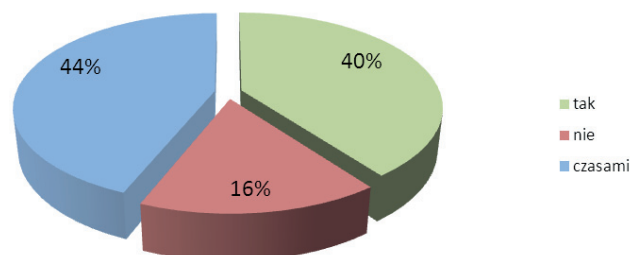
Stwierdzono, że badani uczniowie nie rozumieją właściwie (3) *podstawowego kryterium właściwej postawy proekologicznej*, gdyż dobrze wybrało to kryterium 5,8% respondentów. Pozostałe wybory rozkładały się następująco: 29,7% za podstawowe kryterium tej postawy uznało, (2) *dbanie o środowisko przyrodnicze, ze względu na jej pozytywny wpływ na ludzkie zdrowie*, 21,7% (1) *ze względu na zasoby naturalne, jakich dostarcza człowiekowi*, 28,6% (4) *dla ochrony wszystkich gatunków roślin i zwierząt*, a 14,2% (5) *ze względu na jej piękno*. Graficznie ilustruje to Rysunek 15:

Rysunek 15. Wrażliwość na podstawowe kryteria postawy proekologicznej

W stosunku do płci, sformułowaną wyżej zasadę zna 3,2% dziewcząt i 8,5% chłopców. Pozostali respondenci wybrali: 18,3% dziewcząt i 24,9% chłopców uznało, że należy dbać o świat przyrody *ze względu na zasoby naturalne, jakich dostarcza człowiekowi*; 27,2% dziewcząt i 32,8% chłopców twierdziło, że *ze względu na jego pozytywny wpływ na ludzkie zdrowie*; 32,3% dziewcząt i 24,9% chłopców – *dla ochrony wszystkich gatunków roślin i zwierząt*; 19,0% dziewcząt i 8,9% chłopców – *ze względu na jego piękno*. Otrzymane wyniki nie różnicują się znacznie w stosunku do płci.

Nie wystarczy jednak, jak o tym była mowa wyżej, sama znajomość podstawowego kryterium właściwej postawy proekologicznej, istotne bowiem jest jego przestrzeganie. Zapytaliśmy więc uczniów bezpośrednio o kierowanie się sformułowanym wyżej kryterium: *Należy dbać o środowisko przyrodnicze ze względu na drugiego człowieka (jego dobro) – z troski o warunki życia innych*. Uzyskano następujące odpowiedzi: 39,8% respondentów odpowiedziało – *tak*, 16,3% – *nie*, 43,9% – *czasami*. Powyższe wyniki prezentuje graficznie Rysunek 16:

Rysunek 16. Przekonanie uczniów o potrzebie kierowania się podstawowym kryterium właściwej postawy proekologicznej

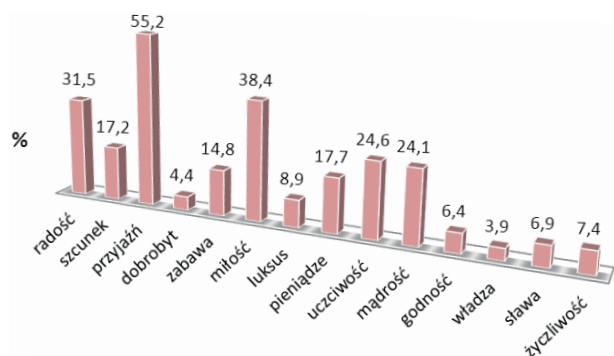
Uwzględniając płeć respondentów otrzymano następujące wyniki: 40,9% dziewcząt i 38,9% chłopców udzieliło odpowiedzi – *tak*; 9,9% dziewcząt i 22,6% chłopców wybrało odpowiedź – *nie*; 49,2% dziewcząt i 38,5% chłopców – *czasami*.

Uzyskane wyniki pozwalają uznać, że uczniowie w dużej części kierują się wybranym kryterium postawy proekologicznej, jednakże na podstawie wyników uzyskanych we wcześniejszym pytaniu, w przypadku niewielkiej liczby badanych, dotyczy to podstawowego kryterium właściwej postawy proekologicznej.

W badaniach nad wychowaniem do wartości proekologicznych (związanych ze stosunkiem wobec środowiska naturalnego), ważną sprawą jest określenie kierowania się zasadą „mieć” czy „być”, która jak zwróciliśmy na to uwagę już wcześniej (w realiach dominacji wartości mających negatywny wpływ na stan środowiska), wiąże się z tworzeniem niewłaściwego klimatu i stylu życia niesprzyjającego kształtowaniu właściwych postaw proekologicznych. W związku z tym zadano badanym uczniom pytanie: „Co jest dla Ciebie ważne w życiu?”. W odpowiedzi na to pytanie, uczniowie

wybierali (z listy zawierającej czternaście), trzy najważniejsze dla nich wartości.

Stwierdzono, że wśród badanych respondentów przeważa postawa „być”. Szczegółowe wyniki przedstawiają się następująco: 31,5% badanych uczniów wybrało *radość*, 17,2% *szacunek*, 55,2% *przyjaźń*, 4,4% *dobrobyt*, 14,8% *zabawę*, 38,4% *miłość*, 8,9% *luksus*, 17,7% *pieniądze*, 24,6% *uczciwość*, 24,1% *mądrość*, 6,4% *godność*, 3,9% *władza*, 6,9% *sława*, zaś 7,4% wybrało *życzliwość*. Wyniki w sposób graficzny prezentuje Rysunek 17:

Rysunek 17. Wartości priorytetowe w życiu człowieka według badanych uczniów

Wyniki te pokazały, że na II etapie edukacji szkolnej wśród uczniów zaczyna dominować postawa „być”. Powyższe wyniki uzyskane w grupie uczniów można więc uznać za pozytywne. Sytuacja ta rokuje dobre efekty wychowawcze w zakresie edukacji proekologicznej.

Biorąc pod uwagę płeć badanych uczniów, w grupie uczennic, silniej niż w grupie uczniów, dominuje postawa „być”. Otrzymane wyniki prezentują się następująco:

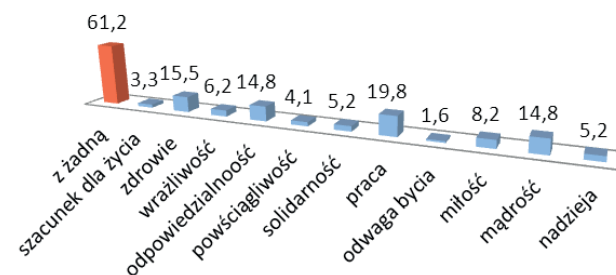
1. w grupie uczennic – *radość* (28,6%), *szacunek* (18,1%), *przyjaźń* (65,7%), *dobrobyt* (2,9%), *zabawa* (9,5%), *miłość* (45,7%), *luksus* (8,6%), *pieniądze* (12,4%), *uczciwość* (27,6%), *mądrość* (25,7%), *godność* (7,6%), *władza* (2,9%), *sława* (6,7%), *życzliwość* (5,7%).
2. w grupie uczniów – *radość* (34,7%), *szacunek* (16,8%), *przyjaźń* (45,3%), *dobrobyt* (6,3%), *zabawa* (21,1%), *miłość* (30,5%), *luksus* (9,5%), *pieniądze* (24,2%), *uczciwość* (22,1%), *mądrość* (22,1%), *godność* (5,3%), *władza* (5,3%), *sława* (7,4%), *życzliwość* (9,5%).

W grupie uczennic widać preferencję na rzecz takich wartości jak: *przyjaźń*, *miłość*, *radość*, *uczciwość*, *mądrość*. Natomiast w grupie uczniów, preferencja wygląda następująco: *przyjaźń*, *radość*, *miłość*, *pieniądze* oraz *uczciwość* i *mądrość*.

W zakresie ukierunkowania uczniów na postawę „mieć” – „być”, ogólnie można stwierdzić, że wynik są pomyślne dla wychowania. Bowiern sprawą bardzo ważną w edukacji szkolnej jest oparcie wychowania, w tym także i wychowania proekologicznego na koncepcji wychowania człowieka, który bardziej „jest” niż „posiada”.

Wyniki uzyskane za pośrednictwem *kwestionariusza ankiety* pozwoliły również ustalić, z którymi wartościami proekologicznymi uczniowie spotykają się najczęściej podczas zajęć z edukacji proekologicznej. Umożliwiła to ocena stopnia realizacji wartości proekologicznych podczas zajęć z międzyprzedmiotowej ścieżki ekologicznej.

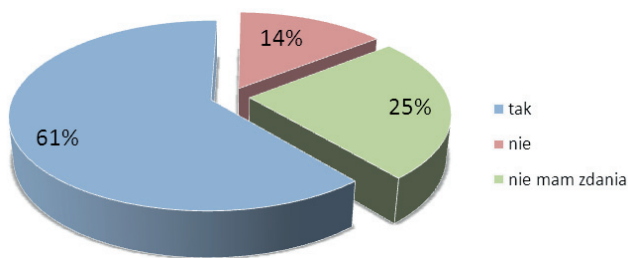
Znaczna część badanych uczniów – 61,4%, zadeklarowała, że podczas zajęć ekologicznych *nie spotykają się z żadną* z wymienionych w kwestionariuszu ankiety wartości proekologicznych, lansowanych przez *Podstawę Programową* wychowania ekologicznego. Z pośród wartości proekologicznych, z którymi spotkali się badani uczniowie podczas zajęć ekologicznych, na pierwszym miejscu znalazła się *praca* – 7,4%. Na drugiej pozycji *zdrowie* – 8,0%, na trzeciej *odpowiedzialność*. Następnie kolejno: *mądrość* – 6,8%, *miłość* – 3,7%; *wrażliwość* – 2,7%; *szacunek dla życia* – 1,4%; *solidarność* – 1,2%, *nadzieja* – 0,6%; *odwaga bycia* – 0,6%. Powyższe wyniki prezentuje Rysunek 18:

Rysunek 18. Wartości związane z edukacją proekologiczną w opinii uczniów

W odniesieniu tych wyników do płci respondentów zauważono, że 50,0% dziewcząt i 72,6% chłopców stwierdziło, że nie spotyka się z żadną z podanych wartości proekologicznych. Pozostałe wybory w grupie dziewcząt rozkładają się następująco: *zdrowie* – 10,7%, *mądrość* – 9,5%, *praca* – 7,9%, *odpowiedzialność* – 7,5%, *miłość* – 4,8%, *wrażliwość* – 3,2%, *solidarność* – 2,0%, *szacunek dla życia* – 1,6%, *powściągliwość* – 1,2%, *odwaga bycia* – 0,8%, *nadzieja* – 0,8%. Wśród chłopców odnotowano następujące odpowiedzi: *praca* – 6,6%, *zdrowie* – 5,0%, *odpowiedzialność* – 4,6%, *mądrość* – 3,5%, *wrażliwość* i *miłość* – 2,3%, *szacunek dla życia* – 1,2%, *powściągliwość* – 0,8%, *solidarność*, *odwaga bycia* i *nadzieja* – 0,4%.

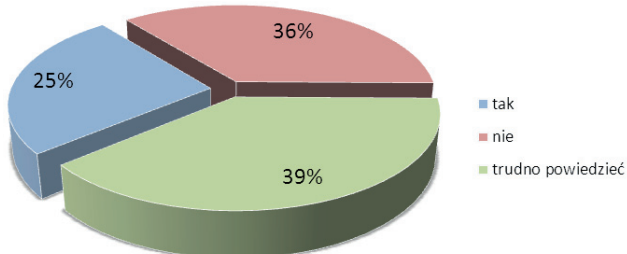
W badaniach starano się również stwierdzić, czy według uczniów wartości proekologiczne są ważne w ich rozwoju. Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić, że uczniowie II etapu edukacji szkolnej uważają, że wartości proekologiczne są ważne w ich rozwoju. *Tak* uważa 61,4% badanych uczniów. *Nie* uważa tak 13,7%, natomiast 24,9% badanych *nie ma zdania* na ten temat. Wyniki te świadczą, o istniejących korzystnych podstawach dla szkolnego wychowania proekologicznego, co dobrze rokuje dla efektów wychowawczych. Graficznie ujęcie powyższych wyników przedstawia *Rysunek 19*:

Rysunek 19. Znaczenie wartości proekologicznych w rozwoju badanych uczniów

Biorąc pod uwagę płeć uczniów 64,9% uczennic i 57,8% uczniów uważa, wartości proekologiczne są *ważne* w ich rozwoju, 9,1% uczennic i 18,3% uczniów jest zdania, że *nie pełnią istotnej roli*, zaś 26,0% uczennic i 23,9% uczniów *nie ma zdania* na ten temat.

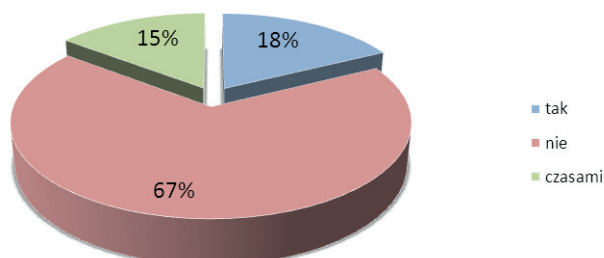
Starano się także zdiagnozować, czy zdaniem uczniów szkolne wychowanie proekologiczne wpływa na zmianę postawy wobec środowiska naturalnego, u kolegów i koleżanek. Przeważały odpowiedzi *trudno powiedzieć* – 38,5%, ale były też odpowiedzi, w których uczniowie twierdzili, że szkolne wychowanie proekologiczne *wpływa* na zmianę postawy ich kolegów i koleżanek wobec przyrody – stanowiły one 25,4% wszystkich odpowiedzi, zaś odpowiedzi wskazujące na *brak wpływu* stanowiły 36,1%. Graficzną prezentację wyników zawiera Rysunek 20:

Rysunek 20. Opinie badanych na temat wpływu wychowania proekologicznego na postawę wobec środowiska przyrodniczego

W stosunku do płci na podstawie uzyskanych wyników zauważono, że opinię o tym, iż edukacja ekologiczna realizowana w szkole *wpływa* na zmiany zachowań kolegów i koleżanek wyraża 26,3% uczennic i 24,9% uczniów. Wpływu takiego *nie* dostrzega 34,2% uczennic i 38,3% uczniów. Odpowiedź: *trudno powiedzieć*, wybrało 39,5% uczennic i 36,8% uczniów.

Dobrym wskaźnikiem efektywności w zakresie edukacji proekologicznej jest też bezpośrednie zaangażowanie uczniów w działalność proekologiczną. Jedno z pytań zawartych w kwestionariuszu ankiety dla uczniów umożliwiło jego zdiagnozowanie. Wyniki w sposób graficzny prezentuje Rysunek 21:

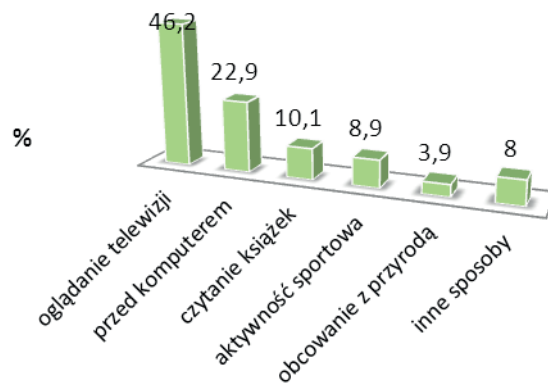

Rysunek 21. Własna aktywność uczniów na rzecz ekologii

Stwierdzono, że 17,7% uczniów *angażuje się* w działalność proekologiczną (np. uczestniczy w różnych akcjach ekologicznych). Zdecydowana większość, bo 67,4%, zadeklarowała, że *nie włącza się* w żadną działalność proekologiczną. *Czasami* włącza się 14,9% respondentów.

W tej grupie badanych 22,3% uczennic i 12,8% uczniów *angażuje się* w działalność proekologiczną. *Nie angażuje się* 61,3% uczennic i 75,5% uczniów, a 16,4% uczennic i 11,7% uczniów *robi to czasami*.

Wrażliwość uczniów na wartość przyrody i kontakt z przyrodą przejawiać się może w preferowanych formach spędzania czasu wolnego. Wyniki ankiety pozwoliły zorientować się, czy szkolne wychowanie proekologiczne przygotowuje uczniów do proekologicznego spędzania czasu wolnego oraz zdiagnozować preferowane przez uczniów formy spędzania czasu wolnego. To pytanie pozwoliło ocenić, w jakim stopniu wartości wychowania proekologicznego wywierają wpływ na sposób życia uczniów. Wyniki w sposób graficzny prezentuje Rysunek 22:

Rysunek 22. Sposoby spędzania wolnego czasu przez badanych

Wśród form spędzania czasu wolnego przez badanych uczniów najwyższą pozycję zajmuje *oglądanie telewizji*. Takiego wyboru dokonało 46,2% respondentów, to ulubiona forma spędzania czasu wolnego dla 47,2% uczennic i 47,8% uczniów.

Wielu uczniów (druga pozycja w rankingu), odpowiedziało, że lubi spędzać czas wolny *przed komputerem*. Taką formę spędzania czasu wolnego wybrało 22,9% respondentów. Stwierdzono, że jest to ulubiona forma spędzania czasu wolnego dla 18,3% uczennic i 27,8% uczniów.

Dość mało lubianą formą spędzania czasu wolnego jest *czytanie książek*. 10,1% badanych uczniów w taki właśnie sposób spędza czas wolny. W stosunku do płci stwierdzono, że uczennice bardziej preferują tę właśnie formę spędzania czasu wolnego (14,7%) niż uczniowie (5,8%).

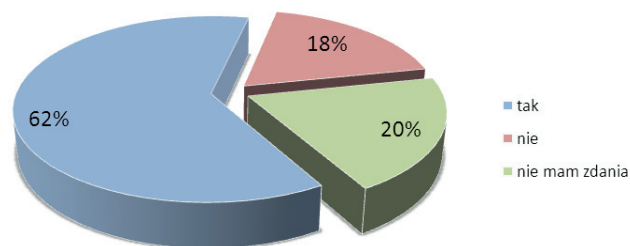
Uzyskane wyniki pozwoliły zaobserwować, że *aktywność sportowa*, jest podobnie rzadko preferowaną przez uczniów formą spędzania czasu wolnego. Wyboru takiego sposobu spędzania czasu wolnego dokonało 8,9% respondentów. W stosunku do płci otrzymano wynik: uczennice – 8,7, uczniowie – 8,5% wyborów.

Niższą preferencję otrzymały *inne sposoby* spędzania czasu wolnego – 8,0% badanych. Są to ulubione formy spędzania czasu wolnego dla 6,7% dziewcząt i 9,3% chłopców.

Najniżej preferowane przez uczniów są formy polegające na *obcowaniu z przyrodą*, 3,9% wyborów. Okazało się, że ten sposób spędzania czasu wolnego jest bardziej ceniony przez uczennice – 5,2%. Uczniowie dokonali wyboru tej formy w 2,7%.

Zaprezentowane powyżej wyniki pokazują zatem, że uczniowie II etapu edukacji szkolnej preferują oglądanie telewizji (46,2%). Tylko w niewielkiej części wybierają spędzanie czasu wolnego w przyrodzie 3,9%. Wyniki te nie napawają optymizmem i ewidentnie wskazują na potrzebę intensywnego i skutecznego wychowania proekologicznego, które będzie w stanie zmieniać i kształtować postawy proekologiczne młodych ludzi.

Z pomocą kwestionariusza ankiety własnego autorstwa ustalono, że uczniowie zdają sobie sprawę, iż przez swój stosunek do przyrody mają wpływ na życie innych ludzi, a nawet przyszłych pokoleń. Wyniki graficznie ukazuje Rysunek 23:

Rysunek 23. Wpływ własnego stosunku do przyrody na życie innych ludzi (przyszłych pokoleń) w opinii badanych uczniów

Okazało się, że większość respondentów ma świadomość własnego wpływu na życie innych ludzi, poprzez swoją relację względem środowiska naturalnego. *Tak* odpowiedziało 62,3% respondentów, *nie* 18,1% respondentów. 19,6% badanych *nie ma zdania* na ten temat.

67,5% dziewcząt i 56,3% chłopców odpowiadając *tak*, stwierdziło, że ma taką świadomość. 13,1% dziewcząt i 23,4% chłopców wybrało odpowiedź *nie*, czyli zadeklarował brak takiej świadomości, a 19,4% dziewcząt i 20,3% chłopców *nie ma zdania* na ten temat.

Zakończenie

Zaprezentowane powyżej analizy wyników badań, dotyczące uwarunkowań procesu wychowania proekologicznego w opinii uczniów, pozwoliły na zidentyfikowanie licznych trudności obniżających efektywność oddziaływań wychowawczych w tym zakresie. Rozpoznane trudności upoważniają do sformułowanie kilku ważnych wniosków. Oto one:

1. Należy zwrócić większą uwagę na to, że nie tylko rodzice i szkoła mają wpływ na postawy proekologiczne uczniów, ale również inne osoby czy środowiska, poprzez swój ogólny klimat i styl życia proekologiczny.
2. Badania ukazały, że efektywna realizacja wychowania proekologicznego w szkole wymaga wprowadzenia ciekawszych form prowadzenia zajęć, zwiększenia ilości czasu poświęcanego na edukację ekologiczną, wprowadzenia lepszych programów wychowania proekologicznego.

Na tej podstawie można wysunąć wniosek, że przede wszystkim powinno być więcej zajęć prowadzonych w terenie, a także powinno się położyć większy nacisk na zmianę form edukacji w kierunku bardziej ciekawych i urozmaiconych, a także na poprawę programów nauczania. Ważne jest by zajęcia były kreatywne i twórcze, pełne nowych wyzwań, a uczenie się sprawiało przyjemność uczniom. Jeśli nauczyciel chce lepiej, trafniej, oddziaływać na uczniów, to trzeba żeby dobrze rozumiał, czego oni aktualnie najbardziej potrzebują. Żeby posiadać taką wiedzę, trzeba nieustannie diagnozować potrzeby uczniów. Prowadzenie dobrych zajęć, powinno stać się priorytetem szkoły. Współczesna szkoła i nauczyciel powinna reprezentować postawę innowacyjną i badawczą. Wymaga to jednak odpowiednich warunków oraz dużych umiejętności od nauczyciele.

3. Należy skupić większą uwagę na odpowiednim kształceniu i przygotowaniu nauczycieli, które wzmocni ich motywację, świadomość korzyści oraz wyposaży w niezbędne umiejętności.
4. Trzeba kłaść większy nacisk na kształcenie umiejętności praktycznych i integrację międzyprzedmiotową, niż na zdobywanie tylko samej wiedzy teoretycznej (ścieżki edukacyjne to integracja wiedzy, umiejętności i postaw, to holistyczny obraz świata w wyobraźni ucznia).
5. Powinno się podjąć odpowiednie kroki, obciążające nauczycieli, do realizacji podczas zajęć ekologicznych, wszystkich wartości proekologicznych akcentowanych przez założenia programowe.
6. Należy wziąć pod uwagę nowe rozwiązania programowe, podnoszące rangę edukacji ekologicznej w edukacji szkolnej. (np. w postaci odrębnego przedmiotu nauczania).

Chociaż zauważamy wielorakie braki ze strony rodziców i nauczycieli, czy programu szkolnego wychowania proekologicznego, możemy wskazać, że na efekty wychowania proekologicznego składają się nie tylko bezpośrednie oddziaływania wychowawcze, ale także ogólny klimat życia społecznego, jak również pozaszkolne i pozainstytucjonalne wpływy, jakich doznają uczniowie, nie tylko w ramach realizacji bezpośredniej edukacji szkolnej.

Szkoła polska powinna dołożyć wszelkich starań, aby dobrze wykorzystać ten potencjał nie tylko systemu szkolnych oddziaływań, ale także oddziaływań nieformalnych i nieintencjonalnych, na jakie składa się styl życia ludzi (w tym szczególnie rodziców i nauczycieli). W wychowaniu proekologicznym ważne byłoby kształtowanie właściwej postawy proekologicznej, która powstaje także przez szereg innych form oddziaływania. Daje on duże możliwości i dobrze rokuje dla realizacji edukacji ekologicznej także na tej drodze instytucjonalnej i formalnej w szkole. Uznanie ważności tematyki ekologicznej przez uczniów, rodziców i nauczycieli stanowi podstawę właściwego przebiegu procesu edukacji proekologicznej. Wychowanek będzie otwierał się na wartości i urzeczywistniał je w swoim życiu, tylko wtedy, gdy uzna je za ważne.

Zidentyfikowane trudności ukazują potrzebę dalszego podejmowania badań w zakresie wychowania proekologicznego w celu diagnozowania zmian, jaki zachodzą oraz mogą być dokonywane w celu zwiększenia efektów wychowawczych w zakresie szkolnego wychowania proekologicznego.

Literatura:

1. Bonenberg M.M. (1992), *Etyka środowiskowa. Założenia i kierunki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
2. Budniak A. (2010), *Edukacja społeczno-przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym. Podręcznik dla studentów*. Wydawnictwo Impuls, Kraków.
3. Domka L. (2001), *Dialog z przyrodą w edukacji dla ekorozwoju*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Poznań.

4. Krąpiec M.A. (1979), *Ja – człowiek. Zarys antropologii filozoficznej*. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
5. Marek-Bieniasz A. (2001), *Za i przeciw realizacji wartości ekologicznych*, W: J.M. Dołęga i in. (red.), *Ochrona środowiska społeczno-przyrodniczego w filozofii i teologii*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, s. 281-287.
6. Michałowski S.Cz. (1998), *Dziecko. Przyroda. Wartości*, W: B. Dymara i in. (red.), *Dziecko w świecie przyrody – książka do wychowania proekologicznego*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków, s. 99-167.
7. Nowak M. (2001), *Wychowanie do wartości w kontekście pluralizmu*. Roczniki Nauk Społecznych, z. 2, s. 13-20.
8. Nowak S. (1973), *Teorie postaw*. Wydawnictwo PWN, Warszawa.
9. Skolimowski H. (1991), *Medytacje*. Wydawnictwo Astrum, Wrocław.
10. Sztumski W. (1999), *Globalny kryzys ekologiczny i kształtowanie sumienia ekologicznego*. Problemy Ekologii, nr 3, s. 102-104.
11. Sztumski W. (2001), *Enwironmentalizm i edukacja proekologiczna*, W: J.M. Dołęga i in., *Ochrona środowiska społeczno-przyrodniczego w filozofii i teologii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, s. 179-190.
12. Tyburski W. (1999), *Główne kierunki i zasady etyki środowiskowej*, W: A. Papuziński (red.), *Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii*. Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Bydgoszcz, s. 91-132.

Akty prawne:

13. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Załącznik 2: Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów (klasy IV-VI)*, (Dz. U. z 2002 r., nr 51, poz. 458).